

Η Ρώμη και οι Βάρβαροι

Ευάγγελος Β. Τσακνάκης

Φοιτητική Εργασία (ΕΛΠ3590, ΑΠΚΥ)
Αθήνα, 4-2012

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή

A. Η εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ Ρώμης και Βαρβάρων κατά τη διάρκεια του 5ου και 6ου αι. μ.Χ.

- i. Βησιγότθοι
- ii. Βάνδαλοι
- iii. Οστρογότθοι
- iv. Φράγκοι

B. Χαρακτηρισμός των ανωτέρων διαδικασιών

- i. Πτώση
- ii. Παρακμή
- iii. Μεταμόρφωση
- iv. Εθνογένεση

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Όταν πέθανε ο Θεοδόσιος, το 395 μ.Χ., η ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε αυτοκρατορία της Ανατολής και της Δύσης. Η Ανατολική αυτοκρατορία, σε αντίθεση με τη Δυτική, κατάφερε να εδραιώσει ένα στέρεο κράτος και να αντιμετωπίσει τους βαρβάρους επιδρομείς. Έτσι, η Ανατολική αυτοκρατορία, χάρη στο αμυντικό της σύστημα και στη διπλωματία της, κατάφερε να στρέψει τους βαρβάρους στη Δύση, οι οποίοι το 476 μ.Χ. μοίρασαν τα εδάφη της.¹ Η ασφάλεια του δυτικού κόσμου, λοιπόν, ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη στις εξελίξεις ανάμεσα στους διάφορους βαρβάρους λαούς στα βόρεια του Ρήνου και του Δούναβη.² Στην καρδιά της Δύσης, ακόμη, εγκαταστάθηκαν τα διάφορα γερμανικά φύλλα και ίδρυσαν τα δικά τους βασίλεια, καταστρέφοντας σιγά - σιγά την ενότητα του ρωμαϊκού κράτους.³ Η υφιστάμενη κατάσταση άρχισε να αλλάζει το 527 μ.Χ., με την ανάληψη της εξουσίας από τον Ιουστινιανό και την ανακτητική πολιτική του⁴

Στην παρούσα μελέτη θα εξετάσουμε τις εξελίξεις των σχέσεων μεταξύ Ρώμης και Βαρβάρων κατά τη διάρκεια του 5ου και 6ου αι. μ.Χ. Ιδιαίτερα θα εξετάσουμε τους Βησιγότθους, τους Βανδάλους, τους Οστρογότθους και τους Φράγκους. Τέλος, θα

χαρακτηρίσουμε τις εξελίξεις αυτές με τους ιστοριογραφικούς όρους της πτώσης, της παρακμής, της μεταμόρφωσης και της εθνογένεσης.

A. Η εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ Ρώμης και Βαρβάρων κατά τη διάρκεια του 5ου και 6ου αι. μ.Χ.

i. Βησιγότθοι

Το 376 μ.Χ., μετά από μία συμπλοκή Ούνων και της γερμανικής φυλής των Γόθων, οι δεύτεροι ζήτησαν την εγκατάστασή τους εντός ορίων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁵ Ήδη, το 380 μ.Χ. ο Θεοδόσιος Α΄ σύναψε συνθήκη με τους Γόθους, ώστε οι τελευταίοι, σε αντάλλαγμα της τοποθέτησης των Τερβίγγων στις περιοχές της Κάτω Μοισίας, να αναλάβουν την υποχρέωση υπεράσπισης των συνόρων του κράτους και να παρέχουν στρατιώτες. Από αυτό το χρονικό σημείο, με τη στροφή της ρωμαϊκής εξωτερικής πολιτικής, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αρχίζει να χάνει την εδαφική της ενότητα.⁶ Οι Τερβίγγοι, λοιπόν, εγκατέλειψαν τη Μοισία το 395 μ.Χ. και μαζί με άλλες ομάδες που συνάντησαν στο πέρασμά τους για την Ιταλία το 401 μ.Χ. συναποτέλεσαν τον κλάδο των Βησιγόθων.⁷ Η Ιταλία λεηλατήθηκε από τους Βησιγόθους και προχωρώντας προς την νότια Ιταλία απωθήθηκαν προς την Ισπανία. Ωστόσο, το 382 μ.Χ. είχε ήδη συναφθεί συνθήκη μεταξύ Ρώμης και Βησιγόθων, με την οποία παραχωρούνταν εδάφη στους δεύτερους. Η σύγχρονη έρευνα τεκμηριώνει αυτή τη συνθήκη ως έναν τρόπο συμμετοχής των Βησιγόθων στη φορολογία.⁸ Μετά το 455 μ.Χ. οι Βησιγότθοι διεύρυναν την επικράτειά τους, με τη σύμφωνη γνώμη, ως ένα βαθμό, των Ρωμαίων των αντίστοιχων περιοχών.⁹

Η εγκατάσταση των Βησιγόθων στα δυτικά βάλκανια από τον Θεοδόσιο, μετατράπηκε σταδιακά σε μία μεγάλων διαστάσεων κρίση για τη Δύση.¹⁰ Μετά το θάνατο του Θεοδοσίου, η στάση της Ρώμης απέναντι στους Βησιγόθους ήταν εχθρική, ενώ και οι Βησιγότθοι με συχνές εφόδους που πραγματοποιούσαν αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση καλύτερων όρων από τους Ρωμαίους. Αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση ενός αντι-γοθικού συναισθήματος, το οποίο αποκορυφώθηκε με τη σφαγή της γοθικής φρουράς της πόλης το 400 μ.Χ.¹¹

Δεδομένης της ανικανότητας της Ρώμης να προασπίσει την άμυνα της αυτοκρατορίας, αναγκάστηκε να συνάψει συμφωνίες με βαρβάρους ώστε να εξασφαλίσει κάποια στρατιωτική δύναμη. Έτσι, για

¹ Γλυκατζή - Αρβελέρ (1997), σ. σ. 24-25.

² Mango (2006), σ. 63.

³ Morrisson (2007), σ. 94.

⁴ Martin (2003), σ. 491.

⁵ Mango (2006), σ. 63.

⁶ Martin (2003), σ. 488.

⁷ Ο.π., σ. 489.

⁸ Ο.π., σ. 489.

⁹ Martin (2003), σ. 490.

¹⁰ Mango (2006), σ. 64

¹¹ Ο.π. σ. 64

παράδειγμα, το 418 μ.Χ., οι Βησιγόθοι εγκαταστάθηκαν στην Ακουιτανία και δημιούργησαν ένα βασίλειο στην Τουλούζη.¹² Η εγκατάστασή τους στην Ακουιτανία είχε το χαρακτήρα ομόσπονδων συμμάχων, κυβερνούνταν από τους βασιλείς τους και υποχρεούνταν να υπηρετούν στο ρωμαϊκό στρατό. Στους Βησιγόθους μοιράστηκε γη που ανήκε στους Ρωμαίους, ενώ οι Ρωμαίοι δεν υπόκειντο σε βησιγοθικό έλεγχο. Τελικά, όμως, οι Ρωμαίοι αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν την κυριαρχία της Ακουιτανίας στους Βησιγόθους ως αποτέλεσμα επιτυχίας του Θεοδώριχου Α'.¹³

ii. Βάνδαλοι

Οι Βάνδαλοι, μεταξύ πλήθους άλλων βαρβάρων,¹⁴ είχαν ήδη επιδράσει στη Γαλατία το 406/7 μ.Χ., πριν από την επιδρομή των Γόθων. Την περίοδο αυτή, λοιπόν, διαλύθηκε πλήρως η ρωμαϊκή συνοριακή οργάνωση του Ρήνου. Εν συνεχεία, προχώρησαν στην Ισπανία, η οποία τελικά διανεμήθηκε με κλήρωση στα διάφορα φύλα. Το 439 μ.Χ. δημιουργήθηκε και το βανδαλικό κράτος στο οποίο παραχωρήθηκαν σημαντικές περιοχές της αυτοκρατορίας (Proconsularis, Byzacena, ανατολική Νουμιδία, τμήματα Τριπολίτιδας).¹⁵

Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 5^{ου} αι. μ.Χ. η παράλυση της Ρώμης σε στρατιωτικό επίπεδο ήταν εμφανής στο μεγαλύτερο τμήμα της αυτοκρατορίας. Μετά τη Γαλατία και την Ισπανία, οι Βάνδαλοι κατέλαβαν και την Αφρική κατά το 439 μ.Χ.¹⁶ Το 442 μ.Χ., ο Βαλεντινιανός Γ' αναγνώρισε τους Βανδάλους ως ανεξάρτητο κράτος, αφού προηγουμένως λεηλάτησαν την Καρχηδόνα (439 μ.Χ.) και στη συνέχεια έκαναν επιδρομές κατά της Σικελίας και άλλων νήσων. Οι σχέσεις της Ρώμης με το βασίλειο των Βανδάλων σταθεροποιήθηκαν μέχρι το θάνατο του Αέτιου, το 454 μ.Χ.¹⁷

Η Ρώμη λεηλατήθηκε ξανά από τους Βανδάλους το 455 μ.Χ. και από αυτή τη στιγμή η ιδέα του δυτικού *imperiūm* άρχισε να καταρρέει. Με την κατάρρευση του τελευταίου αυτοκράτορα της Δύσης, Ρωμούλου, το 476 μ.Χ., η εξουσία θα μπορούσε να ασκηθεί από τον αυτοκράτορα του ανατολικού κράτους σε τυπικό επίπεδο, ενώ ουσιαστικά ο διάδοχος της Ρώμης στη Δύση θα ήταν τα βαρβαρικά βασίλεια που θα δημιουργούνταν.¹⁸

iii. Οστρογόθοι

Κατά τις δεκαετίες 460 και 470 μ.Χ., μετά τις συγκρούσεις μεταξύ Ρωμαίων και Γόθων, οι Οστρογόθοι πλέον με αρχηγό τον Θεοδώριχο εκστρατεύουν κατά της Ραβέννας και την κυριεύουν.¹⁹

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, λοιπόν, υπό τον αυτοκρατορικό έλεγχο, ουσιαστικά, παρέμεινε μόνο η Ιταλία. Από το 496 έως το 554 μ.Χ. η διακυβέρνηση των Οστρογόθων, όμως, στην Ιταλία, ως αιρετικό βασίλειο, ήταν αποτελεσματική,²⁰ ενώ έως το 530 μ.Χ. η ασφάλεια της Ιταλίας από εξωτερικούς εχθρούς εξασφαλίζεται από τους Οστρογόθους.²¹

iv. Φράγκοι

Οι Φράγκοι πέρασαν τον Ρήνο ποταμό, αμέσως μετά το θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου, όταν οι διάδοχοί του βρίσκονταν σε αντιπαράθεση για την απόκτηση της εξουσίας. Στην αριστερή όχθη του Ρήνου δημιουργήθηκε ο πυρήνας του βασιλείου των Φράγκων, όταν ο Ιουλιανός τούς επέτρεψε να εγκατασταθούν εκεί μετά το 355 μ.Χ.²²

Οι Φράγκοι, όπως και άλλοι βάρβαροι, εκμεταλλεύθηκαν τις ταραχές στη Γαλατία το 407 ώστε να αποσπάσουν εδάφη για λογαριασμό τους. Ήδη, πριν από το 350, είχαν διασχίσει τον κάτω Ρήνο και είχαν εγκατασταθεί στη Τοξανδρία, ενώ ο αυτοκράτορας Ιουλιανός τους είχε κάνει συμμάχους της Ρώμης ώστε να σταματήσει την εξάπλωσή τους.²³

Το 451 μ.Χ., ως ομόσπονδοι σύμμαχοι, οι Φράγκοι βοήθησαν τον Αέτιο κατά τον Απτίλα και η αφοσίωσή τους διήρκησε μέχρι το 486 μ.Χ. όταν ο Κλόβις, βασιλιάς των Φράγκων, κυριεύσε εξ ολοκλήρου την Γαλατία και επεκτάθηκε μέχρι τον Λίγηρα, στα σύνορα του βασιλείου των Βησογόθων.²⁴

Μετά το 455 μ.Χ. οι Φράγκοι διέυρναν την επικράτειά τους, όπως στην περίπτωση Βησιγόθων, με τη συμφωνία, ως ένα βαθμό των Ρωμαίων των αντίστοιχων περιοχών.²⁵ Κατά τη δεκαετία του 530 μ.Χ. οι Φράγκοι συνέχισαν την επέκτασή τους και κατόρθωσαν να έχουν υπό τον έλεγχό τους μία διόλου ευκαταφρόνητη έκταση περιοχών.²⁶ Τον 6^ο αι. μ.Χ., στην αυλή των Μεροβιγγίων, Ρωμαίοι και Φράγκοι είτε αλληλοσφάζονταν είτε αλληλοπαντρεύονταν αδιακρίτως.²⁷

¹² Ο.π. σ. 67

¹³ Heichelheim (2008), σ. 644.

¹⁴ Mango (2006), σ. 64

¹⁵ Martin (2003), σ. 490.

¹⁶ Mango (2006), σ. 65

¹⁷ Heichelheim (2008), σ. 648.

¹⁸ Mango (2006), σ.σ. 67-68

¹⁹ Martin (2003), σ. 491.

²⁰ Brown (1998) σ. 133.

²¹ Morrison (2007), σ. 101.

²² Martin (2003), σ. 488.

²³ Heichelheim (2008), σ. 647.

²⁴ Ο.π. σ. 647.

²⁵ Martin (2003), σ. 490.

²⁶ Ο.π. σ. 491.

²⁷ Brown (1998) σ. 133.

B. Χαρακτηρισμός των ανωτέρων διαδικασιών

i. Πτώση

Μετά το θάνατο του Θεοδοσίου, οι γιοι και οι εγγονοί του, λόγω της νεαρής τους ηλικίας, δεν μπορούσαν να κυβερνήσουν χωρίς συμβούλους και, κατά συνέπεια εξαρτιόνταν από αυτούς. Έτσι, οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι ανταγωνισμοί των συμβούλων και των επιτρόπων ήταν σε πρώτο πλάνο, ενώ σε δεύτερο ερχόταν η γενική ευημερία της αυτοκρατορίας.²⁸

Η Δύση και η Ανατολή ακολούθησαν διαφορετικούς δρόμους μετά το θάνατο του Θεοδοσίου και η ενότητα διατηρήθηκε μόνο τυπικά. Στη Δύση εγκαταστάθηκαν Γερμανοί Αξιωματικοί του στρατού, πρακτική η οποία εξυπηρετούσε την ένταξη βαρβάρων στρατιωτικών στην άμυνα της αυτοκρατορίας, καθώς και τη μετατροπή των Γερμανών οπληρχηγών από εχθρούς σε υποστηρικτές της αυτοκρατορίας.²⁹

Τα βαρβαρικά φύλα εισήλθαν αρχικά με την ιδιότητα των μεταναστών σε μία κοινωνία η οποία δεν ήταν σε θέση ούτε να τα κρατήσει σε απόσταση, ούτε να τα αφομοιώσει στο ρωμαϊκό κράτος.³⁰ Τα στοιχεία που διαθέτει η σημερινή έρευνα για την πτώση της Ρώμης του 5^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ είναι ιδιαίτερα περιορισμένα. Είναι βέβαιο, όμως, ότι η πτώση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό από τα ταυτόχρονα χτυπήματα βαρβαρικών λαών, καθώς και από τον πόλεμο με τους Σασσανίδες Πέρσες στην Ανατολή.³¹

Ακόμη, από το 380 έως το 410 μ.Χ. η συγκλητική αυτοκρατορία και η καθολική εκκλησία είχαν διαχωρίσει τη θέση τους από τη θέση του ρωμαϊκού στρατού και είναι πιθανόν, ως συνέπεια, να εξασθένησε το ηθικό των Ρωμαίων. Έτσι, η εξαφάνιση της δυτικής αυτοκρατορίας, πιθανώς, ήταν το τίμημα για την επιβίωση της Συγκλήτου και της Καθολικής Εκκλησίας.³²

ii. Παρακμή

Είναι εμφανές, λοιπόν, πως εξέλειπαν από τη Ρώμη τα απαραίτητα στρατιωτικά εφόδια ώστε να οργανώσει και να ενισχύσει την άμυνά της. Η αδυναμία αυτή ήταν αποτέλεσμα, σε συνάρτηση με την εύνοια των αριστοκρατών της Ρώμης, η μείωση της φορολογίας και η κακή δημοσιονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας.³³ Η αδυναμία των αυτοκρατόρων της Δύσης έγκειτο στο γεγονός ότι οι ίδιοι δεν ήταν μελετητές της οικονομία αλλά στρατιώτες.³⁴ Ακόμη, οι περισσότερες φρουρές εκκενώθηκαν ή διαλύθηκαν

επειδή οι αυτοκράτορες διαπίστωσαν ότι δεν δικαιολογείται το κόστος συντήρησής τους.³⁵

Κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. η οικονομία είχε παρακμάσει, ενώ η ευημερία, σε πολλές περιπτώσεις, μετατοπίστηκε ώστε ορισμένοι είτε να πλουτίσουν είτε να χρεοκοπήσουν. Αρχικά, κατέρρευε η οικονομία της αυτοκρατορίας της Δύσης, ενώ στη συνέχεια, κατά τα μέσα του 6^{ου} αι. μ.Χ. με τους πολέμους του Ιουστινιανού στη Δύση, εμφανίστηκαν και σοβαρές επιδημίες πανούκλας, επηρεάζοντας αρνητικά και την οικονομία της αυτοκρατορίας στην Ανατολή.³⁶

iii. Μεταμόρφωση

Ο λατινικός πολιτισμός κατάφερε να διεισδύσει μόνο στην Ιταλία, ενώ η διείσδυση του γερμανικού πολιτισμού προκάλεσε δυσκολία διάκρισης μεταξύ βαρβαρικού και ρωμαϊκού πολιτισμού στις περιοχές της Δύσης.³⁷

Τα αξιώματα που αποκτούσαν οι Γερμανοί αξιωματικοί προκαλούσαν συχνά την εχθρότητα και την αντιζηλία των Ρωμαίων στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων. Έτσι, ενώ οι Ρωμαίοι αναλώνονταν σε εσωτερικές ίντριγκες και συγκρούσεις, όλο και περισσότεροι βάρβαροι εισέβαλλαν στα ρωμαϊκά εδάφη. Στις περιπτώσεις που οι Ρωμαίοι δεν κατάφερναν να τους απομακρύνουν τους παραχωρούσαν περισσότερους τίτλους και εδάφη εξαγοράζοντας την ειρήνη.³⁸

Οι επιθέσεις των εισβολέων αποδυνάμωσαν τις πόλεις και κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. οι πόλεις εγκαταλείφθηκαν, καταστράφηκαν ή μεταμορφώθηκαν ριζικά, αποδυναμώνοντας, παράλληλα, κάθε πολιτικό θεσμό.³⁹

Τέλος, η δεκαετία του 490 μ.Χ. αντιπροσωπεύει για τη Δύση το τέλος της εξέλιξης που την οδήγησε στον κατακερματισμό της σε ρωμαιοβαρβαρικές πολιτικές οντότητες. Την ίδια εποχή, ακόμη, παίρνει την αρχική του μορφή αυτό που αποκαλούμε ευρωπαϊκή Δύση.⁴⁰

iv. Εθνογένεση

Ο ερευνητικός κλάδος που ασχολείται με τη γένεση των Βησιγόθων, Βανδάλων, Οστρογόθων και Φράγκων, ονομάζεται «εθνογένεση». Μεταξύ Ρωμαίων και Γερμανών συνάφθηκαν είτε ειρηνικές είτε εχθρικές σχέσεις. Οι σχέσεις αυτές εξάλειψαν κάθε διαφορά μεταξύ τους. Οι Γερμανοί, ωστόσο, αποσπούσαν όλο

²⁸ Heichelheim (2008), σ. 641.

²⁹ Ό.π. σ. 642.

³⁰ Brown (1998) σ. 130.

³¹ Heichelheim (2008), σ.σ. 683-684.

³² Brown (1998) σ.σ. 127-128.

³³ Mango (2006), σ. 66

³⁴ Brown (1998) σ. 126.

³⁵ Morisson (2007), σ. 229.

³⁶ Heichelheim (2008), σ. 647.

³⁷ Heichelheim (2008), σ. 641.

³⁸ Ό.π. σ. 642.

³⁹ Ό.π. σ. 685.

⁴⁰ Morisson (2007), σ. 102.

και περισσότερες περιοχές κυριαρχίας στο ρωμαϊκό κράτος. Η διασάλευση της τάξης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν αποτέλεσμα τόσο της εθνογένεσως όσο και εσωτερικών αδυναμιών.⁴¹

Επίλογος

Μετά τη διαίρεση της αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική, η αυτοκρατορία της Δύσης, λοιπόν, σημείωσε πτώση, παράκμασε και μεταμορφώθηκε. Με την εμφάνιση των Γόθων, οι οποίοι, αρχικά, χρησιμοποιήθηκαν ως στρατιώτες από τους αυτοκράτορες για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας, άρχισε και η παρακμή της δυτικής αυτοκρατορίας. Οι Βησιγόθοι, στη συνέχεια, αύξησαν, σταδιακά, τα εδάφη τους εντός της αυτοκρατορίας, καθώς η ρωμαϊκή διοίκηση ήταν ανίκανη να διαχειριστεί τους εξωτερικούς εισβολείς. Οι Βάνδαλοι, ακόμη, αποσπούσαν περιοχές από την αυτοκρατορία στο πλαίσιο της ασφάλειας και της ισορροπίας της πολιτικής κατάστασης της Δύσης. Οι Οστρογόθοι και οι Φράγκοι διεκδικούσαν και αυτοί τμήματα ελέγχου στην αυτοκρατορία και με τις επιθέσεις τους κατάφεραν να αποσπάσουν σημαντικά εδάφη, καθώς και να επωμισθούν οφέλη.

Η πτώση επήλθε κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. βέβαια από τα χτυπήματα των βάρβαρων λαών και πιθανόν, ωστόσο, από την πτώση και του ηθικού των Ρωμαίων. Η παρακμή οφείλεται, κυρίως, στην αδυναμία της διαχείρισης των οικονομικών από τους αυτοκράτορες, καθώς οι ίδιοι ήταν στρατιωτικοί και όχι μελετητές της οικονομίας. Η εγκατάλειψη των πόλεων, κυρίως λόγω των βαρβαρικών εισβολών, και η μεταβολή της κατάστασης στο επίπεδο των αξιωμάτων, όπου Γερμανοί αποκτούσαν πλέον αξιώματα, επέφεραν τη μεταμόρφωση της αυτοκρατορίας της Δύσης.

Από τα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ., η εθνογένεση που μεταμόρφωσε τη δυτική αυτοκρατορία σηματοδοτεί και τη γέννηση της ευρωπαϊκής, πλέον, Δύσης.

Βιβλιογραφία

Γλυκατζή – Αρβελέρ, Ε. 1997. *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Brown, P. 1998. *Ο κόσμος της ύστερης Αρχαιότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Heichelheim, F. M., Ward, A. M., Yeo, C.A. 2008. *Οι Ρωμαίοι*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Mango, C. (επιμ.), 2006. *Ιστορία του Βυζαντίου*. Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, Αθήνα: Νεφέλη.

Martin, J. 2003. Ύστερη Αρχαιότητα: Οι συγκρούσεις με τους Γερμανούς, στο F. Graf (επιμ.), *Εισαγωγή στην Αρχαιολογία*, τ. Β΄ Ρώμη. Αθήνα: Παπαδήμας, σελ. 488-492.

Morrisson, C. (επιμ.). 2007. *Ο Βυζαντινός Κόσμος*. τ. Α΄. *Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330 - 641)*. μτφ. Καραστάθη, Α. επιμ. Μυλωνοπούλου, Α. Αθήνα: Πόλις.

⁴¹ Martin (2003), σ. 492.